

“ƏLİNCƏ” SÖZÜNÜN ETİMOLOGİYASI

Naxçıvan Muxtar Respublikasında xalqımızın tarixi memarlıq ənənələrini və zəngin mədəni irsini özündə yaşadan bir sıra tarix və mədəniyyət abidələri mövcuddur. Son illərdə milli-mədəni irsimizin qorunması istiqamətində mühüm addımlar atılmış, tarix və mədəniyyət abidələrimizin böyük bir qismi bərpa olunmuşdur. Bu sahədə görülən işlərin davamı olaraq Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin 2014-cü il 11 fevral tarixli Sərəncamına əsasən “Əlincəqala” tarixi abidəsində bərpa işləri aparılır. Əyilməzlik və mübarizlik rəmzi olan Əlincəqalada qədim və orta əsrlər tariximizin izləri günümüzdə yaşayır.

Çox qədim zamanlardan insanlar məskən saldıqları ayrı-ayrı obyektlərə-dağlara, qalalara, çaylara, göllərə, kənd və şəhərlərə və başqa bu kimi yerlərə müxtəlif adlar vermişlər. Dünyada elə bir coğrafi obyekt növü yoxdur ki, insanlar onu bu və ya digər adla adlandırmamış olsun. Hər bir yerin müəyyən adı, hər bir adın özünəməxsus mənası, yaranma tarixi vardır.

Xalqların məskunlaşdığı əraziləri, onların yayıldığı sahələri məhz yer adlarının köməyi ilə müəyyənləşdirmək mümkündür. Əhalinin mənşəyinin müəyyənləşdirilməsi ilə əlaqədar A.A.Bakıxanov qeyd etmişdir ki, “Əgər ölkənin qəbilələri, kəndləri, bunları və qədim qalaları (keçmişdən qalmış maddi mədəniyyət və tarixi abidələr) geniş bir surətdə tədqiq edilərsə, əhalinin mənşəyini təyin etmək mümkün olacaqdır”.

Tarixən yaranmış adların mənşəyi və mənası məsələsinə gəldikdə isə, qeyd etmək lazımdır ki, ictimai-iqtisadi formasiyaların bir-birini əvəz etməsi adların dildən-dilə, nəsilən-nəsilə keçməsi ilə əlaqədar bir qismi təhrifə uğramış və nəticədə o müxtəlif cür izah edilmişdir. Belə coğrafi adlardan biri də “Kitabi Dədə-Qorqud” dastanlarında da adı çəkilən Əlincəqala (Alınca qalası) adıdır. Bu dastanda çoxsaylı toponimlərin adı çəkilir, Ağca qala, Ağ qala, Düzmürt qalası, Mərdin qalası, Əlincəqala kimi qalalardan, Qazılıq dağı (Qafqaz dağı), Sallaxana qayası kimi dağ və qaya adları göstərilir.

Yüz illərdir ki, Əlincə dağı və qalasının adının izah edilməsinə cəhd göstərilərsə də, hələ də yekdil fikrə gəlmək mümkün olmamış, sözün mənşəyi və etimologiyası bir çox hallarda obyektiv şəkildə izah edilməmişdir. Tarixi qaynaqlara, müxtəlif tədqiqatçıların araşdırmalarına istinad etməklə “Əlincə” sözünün mənasını izah etməyə çalışacağıq.

Tədqiqatçılar “Əlincə” sözünü müxtəlif cür izah etmişlər. Qalının adı orta əsr yazılı məxəzlərində Əlincə, Əlincəm, Alınca, Alancaq, Alanca, Alancık, Yerançaq və sair şəkillərdə işlədilmişdir. Bəzi qaynaqlarda Əlincəqalaya Erınca şəklində rast gəlikir. Bəzi tarixçilərin yazdıqlarına görə, guya Əlincəqala öz adını zəngin xəzinəsini və ölkədən yığıdığı külli miqdarda mədəxilinə gizləmək məqsədilə həmin qalanı tikdirmiş Erincak adlı bir feodal qadının adından götürmüşdür.

Mənbələrdə “alan” sözünün “aran” şəklində V-VII əsrlərdə işlədilmişdir. Çünki artıq orta əsr ərəb və başqa mənbələrdə xüsusi yer adı olaraq “Aran”, “Arran” və “Al-” sözlərinə təsadüf edilir. XIII əsrdə yaşamış məşhur ərəb tarixçisi Yaqut əl-Həməvi “Mücmə əl-Büldan” əsərində doğru olaraq

İSMAYIL HACIYEV,
AMEA Naxçıvan Bölməsinin
sədri, akademik

“Arran” sözünün ərəb sözü olmayıb, yerli mənə daşdığını qeyd edir. Çox güman ki, bu söz türk dillərindən götürülmüşdür. Qalaya belə bir adın verilməsi heç də təsadüfi deyildir. Çünki, “alan” - qədim türk dilində “düzənlik”, “meydan” mənasını verir. Şübhəsiz ki bu qalanın yuxarı hissəsinin düz bir sahədən ibarət olması ilə bağlıdır. Bununla belə, “aran”, “alan” sözünün “Əlincə”yə çevrilməsi həqiqətə uyğun deyil.

“Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti”ndə Əlincəqala adının izahı bir neçə variantda verilir: “...VII əsrə aid mənbələrdə qalanın adı Erincak, XIII əsrə aid mənbələrdə isə Alınca variantlarında çəkilir... Bəzi tədqiqatçılar dağın adının monqolların yürüşündə iştirak etmiş elcihin tayfasının adı ilə bağlı olduğunu yazırlar. Bir qrup alimlərin fikrinə görə, toponim türk dillərindəki alançik (meydança, düz) sözündədir. Oronimi alan tayfa adı ilə bağlıdır”.

Göründüyü kimi, hətta toponimiyaya həsr olunmuş lüğətdə belə “Əlincə” sözünün etimologiyası haqqında dəqiq fikir söylənilir. Biz aşağıda bu fikirlərin hər biri haqqında bəhs edəcəyik.

Əlincə adının “alan” tayfasının adı ilə nə dərəcədə bağlı olmasına diqqət yetirək. “Azərbaycan tarixi”nin akademik nəşrinin I cildində “alan” tayfalarının eramızın 72-ci ilində Deryal keçidi vasitəsi ilə Cənubi Qafqaz, o cümlədən Qafqaz Albaniyası istiqamətində yürüş etməsi fikri müdafiə olunmuşdur. İosif Flaviyə görə, alanlar skif tayfalarındandır. Bir sıra antik müəlliflərin, eləcə də İ.Flavinin məlumatları alanların Şimali Qafqaz keçidli vasitəsilə baş verməsi haqqında irəli sürülən elmi fikri təsdiq etmir. Bəzi tədqiqatçılara görə, Əlincə toponimi qədim türk mənşəli alan (meydan, düz) coğrafi termini ilə əlaqədardır (-ciq kiçiltmə şəkilçisidir). Göründüyü kimi, “alan” sözü iki mənada işlədilmiş, lakin heç biri elmi cəhətdən təsdiqini tapmamışdır.

Bəzi orta əsr mənbələrində Əlincəqaladan “Yeröncək” (Erincək) kimi bəhs edilərsə də, ehtimal edilir ki, Yeröncək Əlincəqala ilə bağlı ad deyildir, hələ qalanın bu ərazidə inşa olunmasından daha əvvəl bu əraziyə verilən ad olub. Naxçıvan qalalarından bəhs edən professor M.Seyidov qalanın ilkin adının Erıncaq olduğunu yazmışdır. Erıncaq iki tərkibdən yaranmış mürəkkəb söz-addır. Eriq (eriq) əksər türk dillərində çoxmənalı sözdür. Onun möhkəm, qüvvətli, hakimiyyət mənaları vardır. “Caq” isə Azərbaycan dilində “yer”, “məkan” bildiren şəkilçidir. Beləliklə, Erıncaq (erincək) möhkəm, qüvvətli, dövlət, hakimiyyətə olan yer deməkdir.

Xalq etimologiyasına görə, Əlincə adının izahı “əlini çək”, bəzi tədqiqatçılara görə “Alancık” (“boş sahə”) mənasını verir.

Naxçıvan Ölkəşünaslıq Muzeyinin əməkdaşı olmuş M.Mirheydəzadə xalq rəvayətlərinə əsaslanaraq Əlincəqalanın “monqolların ulu babası Əlincə xanın” adı ilə bağlı olduğunu qeyd edir. M.Köprülünün fikrinə görə, bu, həqiqi bir xalq rəvayəti olmayıb, türk - monqol tarixinə aid yazılı məxəzlərə bələd olan bir şəxs tərəfindən uydurulmuş, heç bir elmi əsası olmayan zahiri bir bənzmədən başqa bir şey deyildir.

Yaxın Şərqi coğrafiyasının tanınmış tədqiqatçılarından K.Streyc mənbələrdə müxtəlif şəkildə qeyd olunan bu qalanın əsl adının Alancık olduğunu qeyd edir. Tədqiqatçıların bəzilərindən fikrincə, qalanın adının bu şəkildə işlədilməsi həqiqətə daha uyğundur. Qala öz adını qədim Azərbaycan sözü olan Alan kəlməsindən götürmüşdür. Bu söz qədim türk dillərində “düzənlik”, “meydan” mənasını verir. Azərbaycan Ensiklopediyasında da qalanın adı Alancıqla bağlı izah edilir. Mahmud Kaşğarının XI əsrə aid “Divanü lüğət-it-türk” kitabında “alan” (yaxud alanaq) sözü “düz”, “açıq yer” kimi şərh olunur. M.Köprülü “Alancık” sözünün səlcuq türklərinə aid olub, “kiçik meydan” demək olduğunu göstərir. Lakin qeyd etməliyik ki, “alan” tək səlcuqlara məxsus olmayıb, bir sıra türk tayfalarının dilində, o cümlədən Azərbaycan dilində də işlədilmişdir. Lakin müasir Azərbaycan dilində düzənlik mənasında “alan” deyil, aran işlədilir. “I” hərfinin “r” hərfinə çevrilməsi türk dilləri qrupu üçün xas olduğundan “alan”ın “aran”a çevrilməsi təbiidir.

Müasir türk ədəbiyyatında qalanın adı Alınca şəklində yazılır. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan ərazisində orta əsrlər dövründə Əlincə adlı başqa qalalar da mövcud olmuşdur. Həmdullah Qəzvinin “Nüzhət əl-qulub” əsərində Təbrizin yaxınlığında Əlincə adlı qala olduğunu göstərir.

XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanın tarixi ilə bağlı tədqiqatlar aparmış K.N.Smironov isə “Əlincə” sözünün bəzi tədqiqatçıların fikrincə “əylencə” sözündən yaranmış olduğunu yazmışdır. Sovet-rus tədqiqatçısı bunu qalanın ibadətə əyləncəni birləşdirən və Səlcuqlar dövründə İran və Azərbaycanın bir sıra ərazilərində yayılmış olan bədətçi ismaili təriqətinin rituaları ilə əlaqələndirmişdir. Akademik A.Axundovun fikrincə, Əlincəqalanın adı monqolların yürüşlərində iştirak edən,

əslən türk tayfaları olan elcihinlərlə (elcihin deyənələr də var) bağlıdır. Əlincə toponiminin metateza (səslərin yer dəyişimi) və eliziya (səs düşümü) fonetik hadisələri nəticəsində elcihin (elcihin) etnonimindən törənməsi tamamilə mümkündür. Tədqiqatçı N.Məmmədov da Əlincə dağı adının eramızın ilk əsrlərindən mövcud olmasını qeyd etməklə, Əlincə adının türk tayfalarından olan elcihin (elcihin) tayfasının bu ərazidə məskunlaşması nəticəsində yaranması qənaətinə gəlir. Mümkün olmasını qəbul etmək olsa da belə, tarixi-siyasi xronologiyaya əsas götürsək bu inandırıcı görünür. Monqolların Azərbaycana, eləcə də Naxçıvana yürüşü XIII əsrdə olmuşdur, bu zaman Əlincə adlı qala mövcud idi və belə də adlanırdı. İlhami Cəfərsoylu Əlincənin monqollarla əlaqəsindən bəhs edərkən göstərir ki, “Əlincək boyunun bəzi qolları monqollara qoşulmuş, Hülakülər dövlətində müəyyən vəzifələr tutmuşlar. Onlardan biri Alincək noyon idi. Fəzlullah Rəşidəddinin yazdığına görə, həmin boydan Əmir Novruz Alincək adlı bir əmir çıxıb”.

Azərbaycanın Əlincək boyu tanınmış qoşun başçıları ilə yanaşı, istedadlı alim və şairlər də yetişib. Əlişir Nəvai öz dövrünün tanınmış alim və şairlərindən bəhs edərkən Mövlana Xələf Təbrizi Şeyx Əlencək haqqında məlumat verir.

AMEA-nın müxbir üzvü A.Bağirov Əlincə adını Nuh peyğəmbərin nəticəsi Alınca xanın adı ilə əlaqələndirmiş və qeyd etmişdir ki, bu söz canlı danışıq dilində tədricən Əlincə şəklinə düşmüşdür. “Oğuz dastanı”nda da Alınca xan Nuhun yeddinci oğlu kimi təqdim edilir. O, Yafəsin və Türkün nəslindəndir. Əbülgazi Bəhəddin xanın qələmə aldığı “Türklərin soy ağacı”nda - “Şəcərəyi-Türk”də iki dəfə onun adı çəkilir.

Xalqımızın həyatını, məişətini, adət-ənənələrini, yüzlərlə yer adlarını özündə əks etdirən, ən qədim yazılı abidəmiz olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında Əlincə adı çəkilir. Dastandakı “Uşun qoca oğlu Səgrək boyu”nda Əgrəyin Əlincəqalada əsir düşməsi və qardaşı Səgrəyin onu xilas etməsi göstərilir. Əlincə “Dədə Qorqud”da qala kimi xatırlanır. Naxçıvanda “Əlincə” sözü Əlincə qalada, Əlincə çayında və kənd adında ifadə olunur.

“Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”ndə Əlincə nahiyə və qala kimi qeyd edilir və buranın sakinlərinin azərbaycanlılar oldu-

ğu göstərilir.

Bir sıra tədqiqatçılar Əlincə toponiminin yayılma arealının çox geniş olduğunu qeyd etmişlər. Əlincə (Ərinca) adlı yaşayış yerləri Göyçə, Ərzurum, Təbriz, Ağbaba elində, məsxəti türklərinin vətəni olan Axısqa şəhəri yaxınlığında da olmuşdur.

Umumiyyətlə, Azərbaycan dilçiliyində Əlincəqalanın adı sadəcə, yer adı kimi izah edilib. Əslində o, türk boylarından birinin adı olub, Azərbaycanın bir çox yer adlarında əks olunub. Məlumdur ki, yer adlarının böyük əksəriyyəti həmin ərazidə yaşayan tayfa və qəbilələr, boylar tərəfindən verilib. Çox güman ki, bu toponimlər (yəni Əlincə/Ərinca ilə bağlı olanlar) öz mənşəyini “ərinca” adlı tayfanın adından almışdır. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, Mahmud Kaşğarının əsərində də erince-erince formasında leksik vahid xatırlanır.

Ərinca/Əlincə adı qədim mənbələrdə Alincək, Alancıq, sonrakı yazılarda isə Əlincək və Əlincə kimi göstərilir. Həmdullah Qəzvinin onun adını Alancık kimi ifadə etmişdir. 1225-ci il hadisələrindən bəhs edən Mirxond Əlincəqalanın adını Əlincək kimi qeyd etmişdir.

Əlincək boyu ilk orta əsrlərdə, təqribən III-V əsrlərdə Arazdan şimalda-Sünik torpaqlarında özünə yurd salmışdır. Onlar burada öz daxili müstəqilliyini saxlamaqla vilayətin hakim nəslinə tabe idilər.

Əslən Urvat türklərindən olan xristianlaşmış Stepan Orbeliani yazır: Sünik 12 əyaldəndən ibarətdir. Onlardan biri Erincakdır. Sonrakı tarixi mənbələrdə Əlincək tayfasının Arazın cənubuna köçdüyü və Təbrizlə Naxçıvan arasında yerləşdiyi məlum olur. Məhəmmədəli Təbrizinin verdiyi məlumatdan görünür ki, Alancık Cənubi Azərbaycanın səhəllərində biridir. Yerli əhalinin Alanca dediyi Əlincə kəndi Təbrizin 40 km şimal-qərbində yerləşir.

Bu məlumatdan aydın olur ki, Əlincək tayfası tarixən yurd saldığı bu ərazilərdən çox da uzağa getməyib. Cənubi Qafqazda, eləcə də Arazın hər iki sahilində yaşayarkən sıldırım qayaların başında tikdikləri alıncək qalaya - Əlincəyə sığınmışlar.

Beləliklə aydın olur ki, Əlincə adı bu ərazilərdə yaşamış ərinca/əlinca tayfasının adı ilə bağlıdır və təqribən iki min il bundan əvvəl həmin tayfa birliyi Əlincəqalanı inşa etmiş və özlərinin təhlükəsizliklərini orada təmin etmişlər.